

Elżbieta Mirga-Wójtowicz

OD ROMANI ART DO JAW DIKH...

1. PERSPEKTYWA EUROPEJSKA

W 2007 r. na 52. Biennale Sztuki Współczesnej w Wenecji otwarty został pierwszy Pawilon Romski. Wydarzenie to stało się symbolicznym zwieńczeniem wielu wcześniejszych zabiegów i dążeń romskich aktywistów w Europie Środkowo-Wschodniej do legitymizacji terminu „sztuka romska”. Wcześniejsze tego typu przedsięwzięcia artystyczne to – *Pierwsza Krajowa Wystawa Romskich Artystów Samouków*, zorganizowana w 1979 r. w Budapeszcie, głównie dzięki staraniom romskiej aktywistki Ágnes Daróczy; to również inne wystawy poświęcone romskiej sztuce (1985 Paryż i 1989 znów Budapeszt). Te kulturalne wydarzenia miały swoje inspirujące źródła w kolejnych Kongresach Romskich (1971 Orpington k. Londynu, 1978 Genewa, 1981 Getynga, 1990 Serock k. Warszawy, 2000 Praga), zainicjowanych przez liderów i aktywistów, tak Romów jak i nie-Romów.

Z perspektywy historycznej te spotkania w Europie zaczęły współbrzmieć z procesem etnicznej mobilizacji Romów, zapoczątkowanym Kongresem w 1971 r., który znalazł swoje odbicie także w sztuce, a w szczególności w zjawisku „współczesnej sztuki romskiej”. Określenie to według Timei Junghaus (romskiej historyczki sztuki):

całkowicie zrywa z tradycją i oferuje całkiem nową wizję: romska kultura, sztuka, polityka jawią się jako zróżnicowane a nie jako monolit o tożsamości narzuconej przez większość. (...) Pawilon Romski proponował wizję ponadnarodowej tożsamości, która jest nowoczesna, konkurencyjna, wielojęzyczna, wielokulturowa z natury i jako taka stanowi ucieleśnienie wielu europejskich ideałów, takich jak na przykład zdolność przystosowania się, mobilność, wielokulturowość itp. W tym kontekście Romowie jawili się jako bogactwo a nie problem, jak byli dotychczas zwyczajowo przedstawiani¹.

¹ Timea Junghaus, *Rozważania o Romach w sztuce i sztuce Romów*, „Kwartalnik Dialog/Pheniben”, 2013, nr 12, s. 11–17.

2. POLSKA RZECZYWISTOŚĆ

Po kilkuletniej przerwie z dziedzińca Muzeum Etnograficznego w Tarnowie w 2007 r., rusza kolejny, VIII Międzynarodowy Tabor Pamięci Romów². Wydarzenie to jest ważne z kilku względów. Po pierwsze: Tabor Pamięci jest niezwykle istotnym wydarzeniem kulturalnym i edukacyjnym, wzmacniającym świadomość i tożsamość Romów, promującym przy tym wiedzę o Romach wśród nie-Romów w Polsce. Po drugie: ideą Taboru Pamięci jest przywracanie społeczeństwu większościowemu pamięci o romskich ofiarach okresu drugiej wojny światowej. W tym kontekście niezwykle ważne jest upowszechnianie historii wydarzeń związanych z Zagładą Romów w konkretnych miejscach, na przykład poprzez oznaczanie miejsc pamięci (budowanie pomników), jak to ma miejsce właśnie w Małopolsce. Po trzecie: Międzynarodowy Tabor Pamięci Romów, mimo jasno określonego celu – upamiętnienie i oddanie czci pomordowanym ofiarom, w swej formule stał się też okazją do spotkań, platformą dyskusji, wymiany poglądów na temat obecnej sytuacji Romów w Europie i na świecie. Zaś we wspomnianym roku 2007 stał się też przestrzenią do pokazania wystawy pod tytułem *Romani Art*.

Wystawa *Romani Art* – prezentacja prac trójki artystów romskich – Małgorzaty Mirgi-Tas, Krzysztofa Gila oraz Bogumiły Delimaty, to wynik spontanicznej współpracy romskich artystów, to zapis spotkania młodych ludzi, Romów utalentowanych i wrażliwych. Na wystawę prezentowaną w wielkim namiocie, w centrum taborowego obozowiska złożyły się prace Małgorzaty i Bogumiły. Krzysztof dołączył do tej trójki niebawem, kiedy tarnowskie Muzeum Okręgowe zorganizowało w Tarnowie kolejną wystawę, już pełnego zespołu tworzącego grupę *Romani Art*³.

Prace trójki młodych Romów to dzieła malarskie, rzeźbiarskie, grafiki a także kobiece stroje (Mirga-Tas) tworzone na styku dwóch światów romskiego i nieromskiego. Wystawa pokazała nowe spojrzenie na sztukę romską, oczami młodych wykształconych osób, wychowanych w tradycji

² Międzynarodowy Tabor Pamięci Romów organizowany przez Muzeum Okręgowe w Tarnowie od 1996 r. (z przerwą 2003–2006) jest rodzajem historycznej rekonstrukcji tradycyjnego cygańskiego taboru z wykorzystaniem muzealnych wozów, koni; który przez kilka lipcowych dni wędruje drogami Małopolski, odwiedzając miejsca związane z martyrologią Romów w czasie nazizmu, por. Adam Bartosz, *Małopolski szlak martyrologii Romów*, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2010; zob. też <http://www.muzeum.tarnow.pl/artukul.php?id=17&typ=6> [dostęp: 9.10.2016].

³ *Romani Art – Katalog wystawowy artystów romskich*, Romskie Stowarzyszenie Oświatowe, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2008; *Romani Art – Katalog wystawowy artystów romskich*, Tarnów 2010.

i równocześnie wyemancypowanych poprzez życiową drogę, która wiedzie do współczesności, nowoczesności i przyszłości.

Pomysłodawczynią projektu *Romani Art* jest Małgorzata Mirga-Tas, młoda dziewczyna, wychowana w osadzie romskiej w Czarnej Górze na Podhalu. Skończyła Liceum Plastyczne im. Antoniego Kenara w Zakopanem, aby później obronić dyplom w pracowni Józefa Sękowskiego na Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Od prawie 10 lat stara się aktywizować, integrować i motywować do podejmowania artystycznych wyzwań twórców romskich i nie tylko, także kuratorów i intelektualistów. Założyła Fundację sztuki *Jaw Dikh*, dzięki której animuje środowisko artystów Romów w Polsce i Europie. Udaje jej się to głównie poprzez organizowanie plenerów artystycznych, noszących wspólną nazwę *Jaw Dikh* (rom. 'Chodź Spójrz/Zobacz'). Wystawiennicza i edukacyjna działalność grupy *Romani Art* głównie za sprawą liderki grupy, Małgorzaty, przeobraziła się w płynną, elastyczną, międzynarodową sieć artystów i aktywistów, Romów i nie-Romów, którzy spotykając się corocznie na osiedlu Romów w Czarnej Górze tworzą swoje dzieła, inspirowane historią, kulturą i obecną sytuacją Romów w Europie. Prace powstają w oparciu o różne techniki: malarstwo, rzeźba, grafika, sztuki wizualne, happeningi itp.

Mirga-Tas pracuje również, wykorzystując rozmaite techniki artystyczne (malarstwo, fotografia, rzeźba), nie tylko z dorosłymi, ale i z dziećmi, romskimi i nieromskimi, w osadach romskich, w szkołach i świetlicach. Od 2007 r., wspólnie z fotografką Martą Kotlarską, realizuje projekt *Romski Pstryk*, wykorzystujący jako narzędzie pracy z dziećmi technikę fotografii otworkowej.

Jej kolega z grupy *Romani Art*, Krzysztof Gil, dziś już także absolwent ASP w Krakowie, postanowił zainwestować w swój rozwój artystyczny i specjalizację, co zaowocowało podjęciem przez niego studiów doktoranckich na swojej macierzystej uczelni. Trzecia artystka z grupy *Romani Art* – Bogumiła Delimata tworzy kolejne dzieła, inspirując się klimatem Andaluzji, gdzie szlifuje swój talent taneczny u najlepszych mistrzów *flamenco*.

Na temat romskiej sztuki coraz częściej podejmowana jest dyskusja, próbuje się definiować, co jest sztuką romską/Romów, interpretować dzieła stworzone przez romskich artystów czy tworzonych z inspiracji romskimi/cygańskimi motywami. Wzorowanie się na historii i kulturze Romów jest dziś tematem chętnie podejmowanym przez środowiska artystyczne⁴.

⁴ Np. Wystawy: *Romowie w sztuce* w 2012 r. w Willi Decjusza (zob. Rafał Kopeć (red.), *Romowie w sztuce*, Kraków 2012); *Domy Srebrne jak namioty* w Galerii Narodowej Zachęta w 2013 r. (zob. Monika Weyhert-Waluszko (red.), *Romano kher. O romskiej sztuce, estetyce i doświadczeniu*, Warszawa 2012, <http://zacheta.art.pl/pl/wystawy/domy-srebrne-jak-namioty> [dostęp: 9.10.2016]); *Tajsa – wystawa dedykowana społeczności romskim*

Co ważne, w tych dyskusjach i projektach coraz częściej i odważniej biorą udział sami Romowie. Projekt *Romani Art* jest właśnie taką udaną próbą zaistnienia w nurcie sztuki większościowej i sygnałem, że Romowie chcą być obecni i rezerwują sobie prawo do definiowania rzeczywistości w swój i sobie charakterystyczny – artystyczny sposób. Jest to też próba przeciwstawienia się działaniom artystycznym, inspirowanym stereotypową romskością, pojętą schematycznie i płytko. Te ostatnie mają niewiele wspólnego ze sztuką romską i to nie tylko dlatego, że tworzą ją zazwyczaj artyści nie-Romowie, ale także dlatego, że nierzadko swoją sztuką podtrzymują stereotypowe wyobrażenia o Romach, jak np. w przypadku wrocławsko-tarnowskiego projektu *Tajsa*⁵. W sztuce romskiej dziś chodzi o sztukę tworzoną przez wykształconych romskich artystów, wypływającą z inspiracji i doświadczenia życia w tej społeczności i kulturze, bycia jej członkiem.

3. JAW DIKH. CHODŹ, ZOBACZ. INTERNATIONAL EVENT OF ROMA ART

Autorski projekt „*Jaw Dikh!*” *International Event of Roma Art in Czarna Góra* realizowany jest od 2011 r. „*Jaw Dikh!*” to plener o zasięgu międzynarodowym, organizowany w niewielkiej miejscowości na styku Podhala i Spisza, w Czarnej Górze, gdzie od wieków żyje społeczność Romów Karpackich. Tam właśnie, z rodziną, mieszka Małgorzata Mirga-Tas, liderka grupy *Romani Art*, pomysłodawczyni spotkań artystycznych *Jaw Dikh*.

Plenery czarnogórskie mają na celu popularyzację sztuki romskiej. Ten cel jest realizowany poprzez spotkanie różnych osobowości, Romów i nie-Romów, ale także aktywistów, działaczy, ludzi zaangażowanych społecznie. Te spotkania to zarówno dialog artystów, jak też osób zainteresowanych romską kulturą, przedstawicieli świata kultury, którzy starają się nawzajem poznawać, aby przełamywać bariery pomiędzy Romami a nie-Romami, zwalczać negatywne stereotypy i pokazywać światu, że istnieje interesująca i żywa kultura romska.

Po pięciu latach doświadczeń plenerów wyraźnie widać, że kultura romska zaoferowała i nadal ma wiele do zaoferowania współczesnej sztuce. Istnieje ogromne zapotrzebowanie na tego typu spotkania, co widać

na świecie, realizowany w Biurze Wystaw Artystycznych w Tarnowie (zob. Katarzyna Roj, Joanna Synowiec (red.), *Tajsa*, BWA w Tarnowie 2012, <http://www.bwa.tarnow.pl/1,85,wystawy,tajsa-.html> [dostęp: 9.10.2016]).

⁵ Zob. Roj, Synowiec, *op. cit.*, <http://www.bwa.tarnow.pl/1,85,wystawy,tajsa-.html> [dostęp: 9.10.2016]. Zob. też tekst Ewy Łączyńskiej-Widz w bieżącym numerze „Studiów Romologica” – *przyp. red.*

po wzrastającej liczbie uczestników plenerów z całej Europy. Sztuka jest w tych spotkaniach punktem wyjścia do dyskusji na wiele tematów, szczególnie tych dotyczących obecnej sytuacji Romów w Europie, walce z wykluczeniem społecznym, ze stereotypami i uprzedzeniami. Ważnym wątkiem tych dyskusji jest znaczenie sztuki w podkreśleniu tożsamości i w zbiegach o równe traktowanie Romów. Artystyczne projekty, realizowane przez grono młodych Romów, wychodzą naprzeciw współczesnym wyzwaniom, jakie niosą w sobie ksenofobiczne i rasistowskie tendencje, nasilające się w wielu krajach Europy. Romowie stają się coraz bardziej „widoczni”, stają się podmiotem działań – politycznych i kulturowych. Rosnąca liczba wykształconych artystów romskich jest tego przejawem – aspirują oni do miana artystów sztuki uniwersalnej, a z drugiej strony używają form artystycznych dla podkreślenia swej nowoczesnej romskiej tożsamości⁶.

⁶ *Jaw dikh! I International Event of Roma Art in Czarna Góra 2011*, bez r. i m. wyd., Romskie Stowarzyszenie Oświatowe, Muzeum Okręgowe w Tarnowie (uczestnicy: Jeanette Gregori – Francja, Bogumiła Delimata – Polska, Małgorzata Mirga-Tas – Polska, Vincente Rodriguez Fernandez – Hiszpania, Sead Kazanxhiu – Albania, Krzysztof Gil – Polska).

Jaw dikh! II International Event of Roma Art in Czarna Góra 2012, Romskie Stowarzyszenie Oświatowe, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, bez r. i m. wyd. (uczestnicy: Andrea Annamaria Duka – Węgry, Bogumiła Delimata – Polska, Małgorzata Mirga-Tas – Polska, Vincente Rodriguez Fernandez – Hiszpania, Sead Kazanxhiu – Albania, Krzysztof Gil – Polska, Barbara Bodi Illes – Węgry, Ladislava Gaziova – Czechy, Katalin Bodi – Węgry, Eduard Herak – Słowacja, Marta Kotlarska – Polska, Elena Nazare – Rumunia, Nannette Lorraine-Frey Vinson – USA).

Jaw dikh! III International Event of Roma Art in Czarna Góra 2013, Romskie Stowarzyszenie Oświatowe, Muzeum Okręgowe w Tarnowie 2013 (uczestnicy: Jeannette Gregori – Francja, Bogumiła Delimata – Polska, Małgorzata Mirga-Tas – Polska, Krzysztof Gil – Polska, Maja Marija Ljubotina-Antonescu – Słowenia, Barbara Bodi Illes – Węgry, Ahmet Ibrahim – Serbia, Andras Kallai – Węgry, Matilda Obobashi – Albania, Dariusz Paczkowski – Polska, Marcin Tas – Polska).

Jaw dikh! IV International Event of Roma Art in Czarna Góra 2014, Romskie Stowarzyszenie Oświatowe, Muzeum Okręgowe w Tarnowie 2014 (uczestnicy: Bogumiła Delimata – Polska, Małgorzata Mirga-Tas – Polska, Krzysztof Gil – Polska, Marcin Tas – Polska, Robert Gabris – Słowacja, Michał Jindrak – Czechy, Damian Le Bas – Wielka Brytania, Delaine Le Bas – Wielka Brytania, Delfin Łakatosz – Polska, Maria Pokorna – Polska, Pavol Pokorny – Słowacja, Emila Rigova – Słowacja, Frank Roosendaal – Holandia).

Kolejny *Jaw dikh! V International Event of Roma Art in Czarna Góra* odbył się w 2016 roku i zgromadził 15 uczestników, pierwszy raz wraz z kuratorami: Wojciechem Szymańskim, Anną Mirgą, katalog z 2016 r. jest w przygotowaniu.

4. ZALIKERDO DROM. PRZERWANA PODRÓŻ

Ciekawym elementem współczesnej działalności artystycznej Romów jest próba budowania świadomości, przekazania wiedzy i zmierzenia się w artystyczny sposób z tematem Zagłady Romów. To próba tworzenia własnej, romskiej narracji historycznej. W gruncie rzeczy chodzi o nowe pokolenie Romów, afirmujących i dumnych ze swojej tożsamości etnicznej, którzy szukają także sposobów wyrazu, na nowo tworzą historię i jej interpretację, szukają godnego jej upamiętnienia (np. działanie Romani Resistance⁷). Tak powstał w 2014 r. projekt *Zalikerdo Drom* (rom. 'Przerwana Podróż'). Projekt stworzony przez Krzysztofa Gila i Artura Wabika, zlokalizowany na ulicy Męcińskiej 42 w Warszawie w formie muralu w czarno białych kolorach, przedstawiający młodego Roma, stojącego w odważnej pozie na wierzchołku. Mural ten jest próbą przebicia się do sfery publicznej z tematem romskiego holokaustu. Kulminacją projektu była wystawa *Zalikerdo drom/Przerwana podróż*, prezentująca prace trojga artystów: Małgorzaty Mirgi-Tas, Krzysztofa Gila i Marcina Tasa, zorganizowana przy współpracy Okręgu Warszawskiego Związku Polskich Artystów Plastyków i współfinansowana przez Biuro Kultury m.st. Warszawy. W ramach inicjatywy powstała publikacja z pracami artystów oraz z tekstami autorstwa m.in. Ethel Brooks, Timeai Junghaus, Andrzeja Mirgi oraz Jacka Maślankiewicza⁸. Dodatkowo w Okręgu Warszawskim ZPAP zorganizowane zostały warsztaty plastyczne o charakterze edukacyjnym. Celem warsztatów było przybliżenie dzieciom i młodzieży tragicznej historii Romów, związanej z II wojną światową, jak również zainteresowanie ich kulturą i tradycją Romów.

5. CO DALEJ? JAW SIUN...

Coraz żywsza dyskusja o sztuce romskiej, sztuce Romów, romskich artystach, toczy się na różnych forach: publikacje, prasa, magazyny, debaty, konferencje, sale studenckie. Jest to niezwykle istotny element procesu etnicznej mobilizacji Romów, który toczy się w Europie od ponad 30 lat. Jest to także dowód na to, że wykształceni Romowie, w tym szczególnie artyści

⁷ Romani Resistance to nawiązanie do buntu romskich więźniów w obozie Auschwitz-Birkenau, który miał miejsce 16 maja 1944 r. i był reakcją na zapowiedź likwidacji Zigeunerlager, cygańskiego obozu, zob. <http://2august.eu/the-roma-genocide/16-may-romani-resistance-day/> [dostęp: 9.10.2016].

⁸ *Zalikerdo drom. Przerwana podróż. Małgorzata Mirga-Tas, Krzysztof Gil, Marcin Tas*, Warszawa 2014 (katalog wystawowy wraz z tekstami).

romscy, budują nową tożsamość Romów w Europie, również poprzez wypowiedź artystyczną.

W kwietniu 2016 r. na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie, pod opieką merytoryczną profesora UP Sławomira Kaprańskiego, miałam okazję koordynować po raz kolejny seminarium z cyklu „*Jaw Siun*” *Chodź, posłuchaj – cykl spotkań na temat Romów na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie*⁹. Seminarium zatytułowane: *Sztuka – Romowie – Mobilizacja* zorganizowaliśmy z okazji 8 kwietnia – Międzynarodowego Dnia Romów.

Informację promującą nasze seminarium opatrzył wstępem Kaprański, pisząc:

Można zadać pytanie, dlaczego na temat seminarium z okazji Międzynarodowego Dnia Romów wybraliśmy sztukę? Wbrew pozorom sztuka i polityka romska mają ze sobą wiele wspólnego. W obu przypadkach mamy do czynienia z dążeniem mniejszości do wyrażenia się, bycia reprezentowanym za pomocą medium, które znajduje się pod kontrolą większości społecznej. Co więcej – za pomocą medium, które – jak polityka – było odpowiedzialne za dyskryminację i prześladowania Romów, czy – jak sztuka – szerzyło nieprawdziwy, stereotypowy obraz tej społeczności. Romski ruch polityczny czy artystyczny (o ile mamy w ogóle do czynienia z tym ostatnim) jest więc oznaką romskiej mobilności, dążenia do wyjścia poza miejsce przydzielone Romom przez większość i spotkania się z większością na jej gruncie, co podważa wyłączne prawo większości do kontrolowania mniejszości i dyskursu, w jakim mniejszość jest przedstawiana¹⁰.

Sławomir Kaprański trafnie podsumował wyzwania i dążenia romskich artystów, którzy w obecnej sytuacji społeczno-politycznej są/starają się też być aktywistami, czego potwierdzeniem są przedstawione w moim artykule biografie.

⁹ Seminarium naukowe zorganizowane 14 kwietnia 2016 r. przez Międzynarodową Sieć Romskich Organizacji Młodzieżowych „ternYpe” (International Roma Youth Network) i Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

¹⁰ Fragment tekstu Sławomira Kaprańskiego, użyczony na potrzeby organizacji spotkania *Jaw siun*, zob. <https://www.facebook.com/events/1769627363325937/> [dostęp: 9.10.2016].

Elżbieta Mirga-Wójtowicz

KATAR RROMANO DOMBIPEN ʒI KA JAV DIKH

I avtòra širdel te lekhavel so ondile pala jèkhtho rromano Paviònno and-i Biennala dr-i Venècia (dr-o b. 2007) thaj i anglalavutni ekspozìcia dr-i Budapest: Jèkhtho Themutni Ekspozìcia e Rromane Xodsikle Dombenqëri (dr-o b. 1979). Kadala ondimàta seven sàr jekh temèla vaš laqëro artìklo pal-o šird e Rromenqëre dombikane tragaipnasqëro and-i Polònia. I avtòra lekhavel pal-e Rromenqëro dombikano tragaipen and-i Polònia, so širdino katar-i Małgorzata Mirga-Tas, kaj sàs andre oj kòrkorri, thaj pal-o karingimàta sinorde and-o ziberša e dombinënθar, sàr i Bogumiła Delimàta aj i Krzysztof Gil. I avtòra sikavel jekh-a-jekh dombikane khelimàta e Rromenqëre dombikane tragaipnasqëre, šeral kotora kerde katar-i Małgorzata Mirga-Tas. Akana zanas so akava dombikano tragaipen e Rromenqëro dr-i Polònia nanaj sadaj dombikane ondimàta, tok jekh manifestàcia pal-i adadivesutni identitèta, kontekstuàlo aj modèrno e terne rromane elitenθar.

Elżbieta Mirga-Wójtowicz

FROM ROMANI ART TO JAW DIKH

The Author begins with taking note of the phenomenon of the first Roma Pavilion at the Venice Biennale (2007) and the preceding exhibition in Budapest: *First National Exhibition of Self-taught Roma Artists* (1979). These events serve as a background to her essay about the beginning of the Roma artist movement in Poland. The Author writes about Romani Art movement in Poland, initiated in 2007 by Małgorzata Mirga-Tas, which consisted of herself, Bogumiła Delimata and Krzysztof Gil, and about the directions taken by the artists in the following years. Author of the article presents one by one artistic activities of *Romani Art* movement, especially those of Małgorzata Mirga-Tas. It turns out, that the present Roma artist movement in Poland is not only an artistic phenomenon, but a manifestation of the newly born, contextual, modern identity of young Roma elite.